
ИВАНА ДОБРИВОЈЕВИЋ, истраживач-приправник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

АЛЕКСАНДАР Р. МИЛЕТИЋ, постдипломац
Београд, Душана Петровића Шанета 15/4

ИСТОК И ЗАПАД У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ КАРИКАТУРИ 1948 –1952¹

АПСТРАКТ: Студија је посвећена феномену обликовања стериотипа Истока и Запада у југословенским сатиричним часописима у назначеном периоду. Наслала је као плод истраживања релевантне архивске грађе и часописа, највише београдског сатиричног часописа Јеж. Централно место посветили смо карикатури као визуелно-пропагандном средству изразити суштествени и медију који се лако прилагођавао директивама тренутне партијске политике.

Сукоб југословенског комунистичког режима са Стаљином у лето 1948. године, указује се данас као јединствена појава у глобалним хладноратовским релацијама прошлог века. Ниједан други режим социјетских сателита није успео да се истргне из њиховог загрљаја и да преживи на власти. Такође, није нам познат пример тако радикалног отклана у спољнополитичкој оријентацији једне земље у хладном рату: од потпуног ослона на Исток до пуне сарадње са Западом. У Југославији тада настаје својеврсни парадокс, наиме, да тоталитарни поредак са официјелном револуционарном идеологијом марксизма - лењинизма опстојава на власти захваљујући војној и финансијској помоћи Запада.

Заокрет југословенског режима ка Западу започео је невољно и уз извесно осећање нелагоде код високих партијских руководиоца. Затворен са Истока економским ембаргом, режим је на заокрет према Западу био пожуриван разлозима егзистенцијалне природе. „Ми не тргујемо с принципима, али морамо да водимо рачуна о трговини“² поручивао је, тим поводом, у затвореном партијском кружоку, Милован

¹ Рад представља део шире студије о међуутицају феномена хладног рата и фразеологије југословенског режима („Хладни рат и званична фразеологија југословенског режима 1945–55“), који су аутори представили на међународном научном скупу „Велике силе и мале државе у хладном рату 1945–55“, одржаном у Београду, новембра 2003. године. Настао је у оквиру пројекта *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку*, (1194) који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

² „Савјетовање у Управи за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ по неким актуелним питањима агитације и пропаганде од 28. марта 1949“, АЈ-АЦКСКЈ, 507, VIII, II/4-д-18.

Ђилас, марта 1949. године. Међутим, није се радило само о трговини. Идеолошки пуританци, који су својевремено извржавали руглу Труманов обрачу на трошкова за одбрану 1948. године (слика 1), годинама касније су се одржавали на власти захваљујући тим средствима.

Сукоб са Информбироом, у лето 1948. произвео је драматичне обрте у домену спољнополитичке оријентације, идеологије и реал-политике југословенског режима. Дневнополитичка фразеологија југословенских власти и медија прилагођавала се овим великим променама. Метаморфози слике Совјетског Савеза одговарала је промењена перцепција западног света. Напоследку, они су заменили места. Својеврсна „американизација“ медија коју смо запазили током 1952. године ишла је тако далеко да је једно званично партијско гласило почело да објављује чланке у којима проналази да у САД постоје форме социјализма и – чак, Кардељевих радничких савета³. Овај рад покушаће да предочи траг који су ови велики спољнополитички обрти оставили у југословенској карикатури 1948–52. године.

Манихејско, шематско, а не ретко и вулгарно представљање ликовна и поједностављивање догађаја до крајности било је карактеристично за карикатуре у београдском сатиричном часопису *Јез*⁴. Примитивне, идеолошке и типске, најчешће лишене уметничке вредности, али и јетке и интелигентне сатире, са неколико лајт мотива који су се понављали, коришћене су као једно од главних оруђа пропаганде прво у борби против Запада, а затим и против Истока. У реферату „Питање наше карикатуре“⁵ Бранко Шотра истиче да „карикатура мора садржати све елементе социјалистичког реализма“. Она је, сматра аутор, због своје симбиозе са журналистиком, много моћнија од било ког вида уметности. Стога, „правилно схваћена, она има све услове непосредног и моћног агитационо-пропагандног средства у борби за ново, а против старог“⁶. Када се има у виду образовна структура становништва⁷, културна заосталост и начин живота, јасно је зашто је баш овај вид „уметности“ морао имати истакнуто место у пропагандној машинерији режима. За разлику од чланака чије је читање захтевало време и извесну дозу посвећености, потоња карикатура, заострена и шематизована до

³ *Најријег*, бр. 36 и 43, 1952. Концепт тзв. социјалистичког самоуправљања и радничких савета је специјално југословенски допринос социјалистичкој доктрини. Ове чланке треба схватити као покушај да се војни савезник учини привлачним чак и у идеолошком смислу.

⁴ Од 1946. године, *Јез* је, у тиражу од 150.000 примерака, излазило сваке недеље, на 4 стране. У мају 1949. Идеолошка комисија Централног комитета Комунистичке партије Југославије (у даљем тексту Агитпроп) залагала се за повећање тиража на 200.000: АЈ, А-СКСЈ, к 4, VIII, II/ 2-6-22 (1–4).

⁵ АЈ, А-ЦКСЈ, к 4, VIII, II/ 2-6-22 (1–4). Документ је настао 17. маја 1949.

⁶ Шотра даље наводи да совјетска савремена карикатура може добрим делом да послужи као узор добре, реалистичне карикатуре у којој је до видног изражаја дошло правилно, политичко и уметничко гледање на стварност, правилно схваћена улога уметности и уметника у социјалистичком друштву. Овакво јавно позивање на совјетски модел као узор у званичном документу речито говори о несналажењу партијског чланства по питању односа са СССР-ом.

⁷ Љ. Димић наводи да је у Србији, непосредно после рата, било неписмено 1,300.000 људи, односно сваки четврти становник. Посебно велика неписменост је владала на селу и међу женском популацијом: Љ. Димић, *Ађићпирој култура*, Београд 1985, 63.

крајности, није тражила било какво интелектуално ангажовање. Док је писање текстова изискивало више оригиналности и маштовитости, будући да се нису стално могле понављати исте фразе, карикатура је лако постала један од носилаца стереотипног и типског, а кроз њу је најлакше било лансирати и до изнемоглости понављати исте мотиве. Тако је она, током разматраног раздобља, постала медиј неуких.

Читава 1948. оштрица *Јежа* је била усмерена против Америке и америчке „империјалне“ и „дискриминаторске“ политике. Објављено је укупно 117 антиамеричких карикатура али ниједна антисовјетска. Међутим, упркос импозантном броју објављених карикатура, антиамеричка пропаганда није била ни оригинална ни разноврсна. Углавном је рабљено неколико мотива – Маршалова помоћ Европи, „империјалистичке“ тежње америчке дипломатије, претња светском миру и умешаност у ратове у Кини и Грчкој, беспослица и тежак живот радника као и дискриминаторски однос према црном становништву. Маршалов план је, по карикатурама *Јежа*, Европи донео извоз машина, сировина, стратешких производа, патената и уметничких дела, пад производње и затварање бројних фабрика, али и поплаву америчке јевтине, но и безвредне, робе широке потрошње, најчешће персонификоване у гуми за жвакање⁸. Карактеристична је карикатура *Гозба* објављена 19. јуна 1948 (слика 2). На њој је Џорџ Маршал представљен као амерички каубој који европским државницима служи отров у чашама са мртвачком главом. Читава порука је „појашњена“ текстом: „Само куражно! Дајемо вам у капљицама“. На другој слици, представници 16 европских држава, који су се окупили у Лондону ради прецизирања услова под којима ће добити помоћ из Маршаловог плана, приказани су као безазлени прасићи који сами себи припремају ражањ (слика 3).

Америчка војна помоћ влади у Грчкој, а нарочито активно учествовање америчких и британских официра у планирању, а каткад и вођењу војних операција⁹ били су повод за настанак низа карикатура посвећеног америчком, политичком и војном, упливу на грчке прилике. Америчка жеља за хегемонијом и војна моћ, симболизована у атомској бомби, грубо је упоређивана са Хитлеровом, а нуклеарно оружје и Шерман тенкови, поистовећени са немачким Тигар тенковима, прокажени су као главни виновници свог зла у свету.¹⁰ Куриозитет је да ће исти Шерман тенкови поносно бити представљени југословенској јавности на војној паради у Београду 1953.¹¹

⁸ Тако је у карикатури *Како се снује, кује и осјиварује Маршалов план* објављеној 17. јануара 1948. приказан састанак управног обора једне америчке компаније са карактеристичним графиконима у позадини. Један је показивао раст производње, а други пад продаје: закључено је да се даљи привредни суноврат може спречити само уколико се добију нова тржишта на којима америчка роба неће имати конкуренцију. Стога је требало вишкове робе, под фирмом помоћи, упутити Европи. Привредна пенетрација је подразумевала и војну, па је на састанку војне полиције (*Јежев* карикатуриста успешно варира скраћеницу МП као Маршалов план, много пропаганде, много профита и military police) одлучено да најлон чарапе и гуме за жвакање прати и „нешто ратних бродова и неколико дивизија стручњака“.

⁹ Ричард Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003, 148.

¹⁰ У *Грчкој*, „Јеж“, 19. јун 1948.

¹¹ Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1945–1965*, Београд 1996, 91.

Критикована је и америчка жеља за профитом у свакој прилици,¹² али и манипулације и подмићивање делегата у ОУН-у, на коју је у то време у Југославији гледано као на непријатељску „гласачку машину“ и у целости западну творевину.¹³ По карикатурама *Јежа*, у Уједињене нације је било могуће ући само уколико би се претходно дозволила неометана експлоатација рудних богатстава и осталих сировина америчком капиталу.¹⁴ Непосредно указивање на Американце као оне који угрожавају светски мир, понекад је у карикатурама добијало занимљиве форме, као у случају обележавања годишњице руског писца Толстоја (слика 4). Пажњу нам је привукло и карикирање Британског комонвелта у истоименој илустрацији (слика 5). Лик типичног Американца, високог, кошчатог, остаријег и помало погуреног мушкарца, ретке али дугачке браде, у пругастим панталонама и лептир машном са звездицама и доларским знаком на шеширу, није био оригинално „решење“ карикатуриста *Јежа*, већ је, чини се, у потпуности „позајмљен“ из совјетске сатиричне штампе.¹⁵

Прва карикатура против Источног блока се појавила 22. јануара 1949. Била је то *Пољска читачоница*, заправо „ликовни приказ“ *Борбиног* чланка од 12. јануара¹⁶ у коме је критиковано неистинито приказивање животног стандарда Пољака на једној изложби у Пољској читачоници. Ово је био увод у 76 шаблонских карикатура које ће се појавити у току 1949.¹⁷ Један стереотип је замењен другим. Руси су наједном постали „лоши момци“ који декларативно подржавају мир а угрожавају га својим „хегемонистичким“ и „империјалистичким“ тежњама, пљачкају земље народне демократије, тргују Грчком и Корушком зарад доларске добити и фабрикују лажи преко диригованих медија. Једна од омиљених *Јежевих* тема је било приказивање руске експлоатације сателита. О томе је нашироко писала и сва југословенска штампа, па је још једном потврђено да *Јеж* карикира чланке из дневних новина, обично са недељом дана закашњења.

Совјетска привредна хегемонија је, баш као некад Маршалов план, схваћена као један од кључних аргумената у „раскринкавању империјалистичке политике Москве“. Иако би се дало очекивати да ће овако велика и за режим важна тема условити објављивање и једног броја оригиналнијих карикатура, то се није десило. Карикатуристи су посегли за матрицама које су коришћене годину дана раније при кри-

¹² У карикатури *Људи мека срца* објављеној 29. маја 1948. се цинично приказује америчко наоружавање и Арапа и Израелаца: „Оно јест да смо признали јеврејску државу Израел, али морамо бити праведни и према Арапима“.

¹³ Ово најбоље илуструје карикатура *Машина* у „*Јежу* 13. новембра 1948.

¹⁴ *Залога пријатељства*, 4. децембар 1948.

¹⁵ Радојица Лубурић, *Врући мир хладног раја*, Београд 1992, 84.

¹⁶ У питању је чланак *О једној обмани Пољске читачонице*.

¹⁷ На састанку одржаном 17. маја 1949. као задаци спољнополитичке рубрике *Јежа* наведени су: „1) борба против клеветничке кампање Информбироа, а за марксистичко-лењинистичке односе међу социјалистичким земљама, 2) борба против свих спољних покушаја ометања и угрожавања наче социјалистичке изградње и независности наче земље, 3) борба против империјалистичког поробљавања и ратноушкачке пропаганде и 4) помоћ борби угњетених и колонијалних народа“, АЈ - А-ЦКСКЈ, к 4, VIII, П/2-6-45.

тици Маршаловог плана. Стереотипи о пљачки и уништавању привреде су варирани на исти начин. Ипак, уочљиво је да су Американци „маршализованим“ земљама ипак давали нешто заузврат – жваке и најлон чарапе, док су Руси из „совјетизованих“ земаља грабили шта год су стигли – пољски угаљ, румунску нафту, мађарско жито и алуминијум, чешки порцелан, бугарско уље али и кинеске чекиње и албанску бозу у праху (слика 7). Југословенско непристајање на совјетску експлоатацију маштовито осликава илустрација наводног најновијег изума совјетске науке – „кровожирафе“ (слика 8).

У карикатурама су ипак најчешће критиковани медији, а неки пут се ишло тако далеко да је Радио Москву персонификовао бог рата Марс (слика 9).¹⁸ Уочљиво је да су много више критиковане земље народне демократије, него СССР. На удару *Јежа* су се нашле Бугарска и Албанија, које су нападане много више него остале земље Источног блока. Једно од могућих објашњења је број граничних инцидената који је био највећи на границама са поменутиим земљама, а вероватни и то што је Бугарска покушавала да се издигне изнад осталих земаља народне демократије и заузме место у социјалистичкој хијерархији које је до 1948. припадало Југославији.

Са посебном пажњом су пропраћени монтирани судски процеси Кочи Дозеу, Трајчу Костову и Ласлу Рајку. Једна од оригиналнијих карикатура на ту тему је била *Појсејник* (17. децембар 1949) на којој је приказан оптуженик који говори: „Молим те, дај ми данашњи број *Известија* да видим шта ћу да кажем“. Иако су сва суђења била једнако неправедна, приметно је да је *Јеж*, као уосталом и *Борба*, највише пажње посветио Софијском процесу. Карикатуриста *Јежа* у духовитој композицији „Опрезност у Бугарској“ описује пометњу и мобилизацију која је у Софији настала када је из југословенске амбасаде изашла једна мачка (слика 10).

Од 1. октобра 1949. у *Језу* почиње објављивање серије карикатура којом се критикује совјетски министар спољних послова А. Вишински као експонент декларативно мирољубиве, а у бити „империјалистичке“ политике СССР-а. Једна од оригиналнијих је била карикатура *Речи и дела*. На њој је приказан Вишински како у рукама држи маслинову гранчицу и голуба мира, и његов обрнути лик који маше нотама и економском блокадом, а у руци држи патку – *Јежев* симбол за лажи и клевете (слика 11). Оштро критиковање СССР-а је свакако било у вези са ојачаним позицијама Југославије на западу, Кардељевим говором у Уједињеним нацијама (26. септембра 1949) и пријемом Југославије у Савет безбедности.

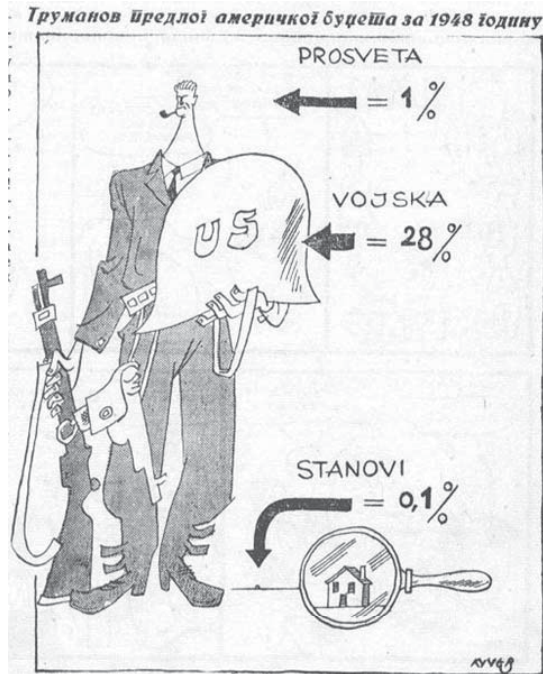
Међутим, карикатуре у *Језу* нису биле сасвим по укусу партијског врха. На састанку Агитпропа са редакцијом (30. августа 1950), *Језу* је замерено претерано банализовање ствари. „Не ви-

¹⁸ Видети карикатуру *И уз дудук и уз диле*, „Јеж“ 30. септембар 1950.

димо суштину ствари коју треба запазити када је у питању Коминформ и непријатељски табор који се око те заставе ушанчио, не видимо шта је битно, да ли смо то битно напали, раздвајајући га од онога што малограђанина интересује и што носи извесну ситничаву беспринципијелну ноту.¹⁹ Баш због те банализације, шаблонизације и огољености на примеру карикатуре се, можда јасније и одлучније него било где другде, испољио југословенски спољнополитички заокрет и потпуни раскид са источним блоком лета 1949.

¹⁹ АЈ, А-ЦКСКЈ, к 4, VIII, II/2-6-45.

Антиамеричке карикајуре

Слика 1: Труманов предлој америчкој буџета за 1948, „Јеж“, 24. јануар 1948.

Слика 2: Гозба, „Јеж“, 19. јун 1948.

Слика 3: Брем: *Како живе животиње*, „Јеж“, 20. март 1948 (у Лондону је почела Конференција 16 земаља – присталица Маршаловог плана)

Слика 4: *Како њујоршки издавач Смит припрема прославу 120. годишњице Толстојевог рођења*, „Јеж“, 9. октобар 1948.

Слика 5: Британска заједница народа, „Јез“, 6. новембар 1948.

Слика 6: Маневри америчке флотје на Атлантском океану, „Јез“, 8. јануар 1949.

Анџисовјејске карикајуре

Слика 7: Шеф радње, „Јез“, 15. април 1950.

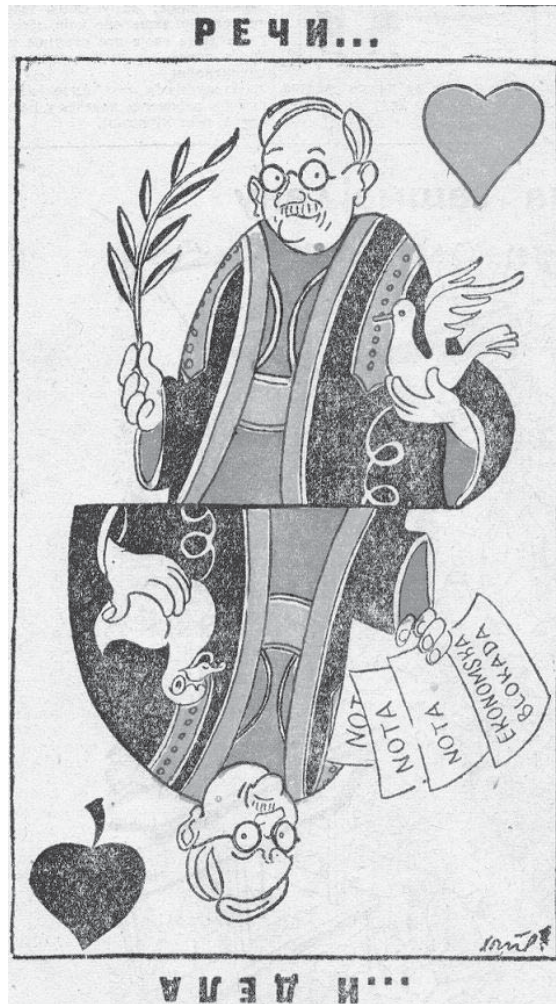
Слика 8: Крвожирафа, „Павлиха“, 22. октобар 1949.

Слика 9: *И уз дудук и уз дилпе*, „Јеж“, 30. септембар 1950.

Слика 10: *Опрезносћ у Бугарској*, „Јеж“, 22. октобар 1949.
(*Пст! Ова мачка је изишла из југословенске амбасаде*)

Слика 11: Речи... и дела, „Јез“, 1. октобар 1949.